

DÖVLƏTLƏRİN HÜQUQ VARISLİYİ ÜZRƏ PRAKTİKA (TABULA RASA, UTI POSSIDETIS JURIS, KONTINUITET)

Rəhimli S.M.

*Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ üzrə YUNESKO kafedrasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: sefterrehimli@yahoo.com*

Dövlətlərin beynəlxalq müqavilələri, mülkiyyəti, dövlət arxivləri və borcları, beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə dövlətlərin varisliyinin həllində vahid beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə formalaşdırılmamışdır. Kodifikasiyaya görə varislik məsələləri maraqlı dövlətlər arasında konkret hallara uyğun razılaşmalarla həll edilə bilər. Dövlətlərin hüquq varisliyində ümumi qaydanın formalaşdırılması mümkün olmamışdır. Xüsusən də, insan hüquqları, ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyət hüquqları, vətəndaşlıq, sülh və təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq tranzit hüququ üzrə müqavilələrə münasibətdə kontinuitet konsepsiyası qəbul edilməkdədir.

Açar sözlər: *Konstitusiya, hüquq varisliyi, varis-dövlət, müqavilələr hüququ, Vyana Konvensiyası, kontinuitet nəzəriyyəsi, aneksiya, kordifikasiya*

Dövlətlərin hüquq varisliyi beynəlxalq-hüquqi nizamlama ilə müxtəlif sahələr üzrə - dövlətlərin beynəlxalq müqavilələri, dövlət ərazisi, dövlət sərhədləri, dövlət mülkiyyəti, dövlət arxivləri, dövlət borcları, beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə, həmçinin orqanlarda üzvlük üzrə həyata keçirilir. [13, s.59; 17, s.197-211]. Dövlətlərin hüquq varisliyinə aid beynəlxalq-hüquq normaları əsasən adət hüquq xarakteri daşıyır. Beynəlxalq təcrübə və presedentlər, beynəlxalq orqanların qərarları, bəzi hallarda isə dövlətin milli-hüquqi aktları da az rol oynamır. Təsadüfi deyil ki, bu sahədə məcəllələşdirmə də xüsusi nailiyyətə nail olmamışdır.

Hüquq varisliyi sahəsində praktika ziddiyyətli və fərqli olmaqla bərabər eyni zamanda maraqlı tərəflərin razılaşmaları və qüvvələr nisbətindən asılı olduğundan burada ümumi qaydanın formalaşdırılması da çətinidir [16, s.343]. Dövlətin beynəlxalq hüquq varisliyi problemi yarandığı zaman dövlətlərin siyasi maraqlarından asılı olaraq hər bir halda tənzimləmə müxtəlif əsaslara yönləndirilə bilər.

Problemin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq hüquq varisliyin obyektinə münasibətdə fərqli tənzimətmə qaydasını nəzərdə tutan müqavilə və sazişlərin bağlanması tövsiyə edilməkdədir [14, s.207-212]. Bunun nəticəsidir ki,

Beynəlxalq müqavilələr hüququ da dövlətlərin hüquq varisliyi institutunun tənzimlənməsinə tətbiq edilmir. Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 73-cü maddəsində deyilir ki, bu Konvensiyasının heç bir maddəsi dövlətlərin hüquq varisliyi müqavilələrinə münasibətdə meydana gələn hər hansı bir məsələnin həllini nəzərdə tutmur [40]. Dövlətlərin müqavilələr üzrə hüquq varisliyinin beynəlxalq-hüquqi nizamlanması xüsusi tənzimləmə qaydasına malikdir. Bu sahədə Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 22 avqust 1978-ci il Vyana Konvensiyası (23 dövlət imzalayıb, 15 dövlət ratifikasiya edib, 1996-cı ildən qüvvədədir) [39] qəbul edilib. Dövlət mülkiyyəti, dövlət arxivləri, dövlət borclarına münasibətdə isə Dövlət mülkiyyəti, arxivləri və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 8 aprel 1983-cü il Vyana Konvensiyası [31] qəbul edilmişdir. Sonuncu Konvensiyanın qüvvəyə minməsi, bir sıra məsələlərin (məsələn, ciddi sosial dəyişikliklər zamanı onların həllinin) təsbit edilməməsi, praktika ilə uzlaşmanın olmaması kodifikasiyanın uğurlu olmadığını göstərir. Qeyd edilən problemə baxmayaraq konvensiyalar müəyyən bir mütərəqqi inkişafı da təmin etmiş oldular. Məsələn, hər iki konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1(b) bəndində ümumi formada “dövlətlərin hüquq varisliyi”nin anlayışı verilib.

Konvensiyalar ümumi praktikadan deyil “xüsusi hüquq varisliyi prinsipindən” çıxış edirlər [15, s.284]. 1978-ci il Konvensiyası müqavilə öhdəliklərinin varisliyi prinsipinə əsaslanır [24, s.6, 74-96]. Bundan istisna kimi yeni yaranan müstəqil dövlətlərin müstəmləkə müqavilələri təşkil edir. Həmin ölkələrin müqavilə öhdəlikləri tabula rasa prinsipinə əsaslanır. Hərgah burada da xüsusi qaydalar tətbiq edilməkdədir. 1978-ci il Konvensiyasının 17-ci maddəsi müstəqillik əldə etmiş yeni dövlətlər üçün yeni imkanlar açaraq free choice doctrine əsasında çoxtərəfli müqavilələrə qoşulmaq imkanı verir.

Dövlətlərin hüquq varisliyi sərhəd müqavilələrinə, sərhəd rejimi, həmçinin tranzit hüququ üzrə müqavilələrə toxunmur [15, s.284]. Xüsusən, insan hüquqları üzrə müqavilələrin kontinuiteti konsepsiyası üstünlük təşkil edir. Sərhəd müqavilələrinə, sərhəd rejiminə münasibətdə beynəlxalq hüquq mühafizəkar mövqedən çıxış edir. Yəni sərhəd müqavilələri, sərhəd rejimi öz sabitliyini saxlayır. Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 22 avqust 1978-ci il Vyana Konvensiyasının 11-ci maddəsinə görə dövlətlərin hüquqi varisliyi qaydası müqavilə ilə müəyyən edilən sərhədlərə və ya müqavilə ilə müəyyən edilən hüquq və vəzifələrə və sərhəd rejiminə münasibətdə tətbiq edilmir [38].

Beynəlxalq təcrübə sərhəd rejiminə münasibətdə dövlətlərin hüquqi varisliyi üçün uti possidetis juris (latınca – nəyə, necə və hansı həcmdə maliksənə) prinsipinə əsaslanır. Bu prinsip yalnız sərhəd rejiminə deyil, dövlət borclarına münasibətdə də tətbiq edilir. Məsələn, Yuqoslaviyanın bölünməsi təcrübəsində Arbitraj Komissiyası keçmiş SSR-in xarici dövlət borcları ilə əlaqəli 3 və 14 sayılı Qərarlarında uti possidetis prinsipinə əsaslanmışdır. Arbitraj

Komissiyası Dövlət mülkiyyəti, arxivləri və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 8 aprel 1983-cü il Vyana Konvensiyasına və beynəlxalq praktikaya əsaslanaraq bildirmişdir ki, varis dövlətin ərazisində yerləşən daşınmaz əmlak tamamilə onun yurisdiksiyasına verilir və bu əmlakın ilkin maliyyələşdirilməsi və ona sonrakı yatırımlar bu qaydadan istisna yaratmır [23, s.170]. Yalnız Arbitraj Komissiyası digər əmlak, arxiv və borcların (maliyyələşdirilməsi və ya mənşəyi məsələsindən asılı olmadan) ədalətli paylarla varis dövlətlər arasında bölünməsinə hökm etmişdir [23, s.171].

Hüquqi varislik qaydasında uti possidetis juris prinsipinin sərhədlərə tətbiqi praktikası birmənalı olmamışdır. Prinsipin sərhədlərə tətbiqi praktikasında qeyri-müəyyənlik daha çox Asiya, Afrika ölkələri üçün xarakterik olmuşdur. Ümumi qaydaya görə varis dövlətin əhalisinin formalaşdığı ərazinin inzibati sərhədləri qəbul edilir. Lakin bu halda da məsələnin birmənalı həlli olmur. Məsələn, Afrika qitəsində müstəmləkə azadlığı zamanı, 1950 və 1960-cı illərdə yeni Afrika dövlətləri köhnə müstəmləkə sərhədlərini uti possidetis juris qaydasında saxlamışlar. Həmin sərhədlər də bir çox etnik xalqların özbaşına bölünməsinə səbəb olub. Eyni zamanda ayrı-ayrı xalqların nə birləşməsi, nə də bölünməsi hüququ tanınmayıb [36, s.27].

Uti possidetis juris halında da sərhəd münaqişələri istisna olmayıb. SSRİ-nin süqutu ilə Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, Krımla, Cənubi Osetiya və d. ərazilərlə bağlı Rusiyanın təcavüzü və s. aktlar qeyd edilə bilər. Baxmayaraq ki, SSRİ-nin süqutu ilə meydana gələn müqavilələrdə (məsələn, MDB-nin yaradılması haqqında 8 dekabr 1991-ci il Sazişində “birlik çərçivəsində mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı öhdəliyi təsdiq edilməsi”) uti possidetis juris qaydası təsbit edilmişdi. SSRİ-nin süqutundan sonra nun tərkibindəki dövlətlərin böyük əksəriyyəti beynəlxalq birlik tərəfindən yenidən de jure tanınmışdır. BMT-nin Azlıqların müdafiəsi və diskriminasiyanın qarşının alınması üzrə alt komissiyasının üzvü, İnsan hüquqları üzrə İsveç kral institutunun direktoru, professor A. Eide qeyd edir ki, keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş müttəfiq respublikaların sərhədlərinin uti possidetis juris prinsipi ilə müəyyənləşdirilməsi üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində razılıq əldə edilmişdir. Bu o anlama gəlir ki, yeni yaranmış müstəqil respublikaların sərhədləri keçmiş müttəfiq respublikaların sərhədləri əsasında müəyyənləşdirilməlidir [25, s.282]. Professor Ə. Sadıqov qeyd edir ki, 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri, həmçinin İslam Konfransı Təşkilatının, AŞPA-nın, BMT Baş Məclisinin 2008-ci il Qətnaməsi ilə Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınması ittifaq respublikalarının müstəqilliklərini bərpa etməsindən sonra Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinin beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən hansı tərzdə tanınmasını əks etdirir [5, s.137-140]. T.Frank Dağlıq Qarabağ konfliktinin təhlil zamanı qeyd edir ki, uti possidetis juris prinsipi Xorvatiyaya münasibətdə necə tətbiq

olunubsa Azərbaycandakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də eyni qaydada tətbiq edilə bilər. Uti possidetis juris prinsipi Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinin dəyişdirilməsinə yönələn həm xarici, həm də daxili iddialardan müdafiəni təmin edəcək. Uti possidetis juris prinsipinə əsasən Krainanın Xorvatiyadan ayrılması tələbi nə qədər qeyri-qanunidirsə Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılması tələbi də absurddur [26, s.20].

Azərbaycan Respublikası özünün müstəqilliyini bərpa edərkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisliyinə istinad etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədləri RSFSR qanunsuz anneksiyasından öncə beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış, Osmanlı dövləti ilə, Gürcüstanla və s. dövlətlərlə müqavilələr imzalanmışdı. Rusiya Azərbaycanın ərazisini işğal etsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq subyektliyi itməmiş, onun təsiri işğal dönəmindəki Sovet Azərbaycanında da özünü göstərmiş və hətta 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə RSFSR, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında mövcud sərhədlər təsbit edilmişdi [10, s.98]. Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olması praktikası həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, həm də işğal dönəmindəki Sovet Azərbaycanında da qəbul edilmişdi.

Dövlətlərin hüquq varisliyi zamanı uti possidetis juris prinsipinin dinc qaydada realizəsi də mümkün olub. Məsələn, Çexiya və Slovakiya arasında bağlanmış 29 oktyabr 1992-ci il Müqaviləsində bu dövlətlərin ərazisi onların arasında mövcud olmuş inzibati sərhəd üzrə müəyyənləşdiriləcəyi bildirilir. Bunun üçün Konstitusiya qanunu (m.2) da ayrılma ilə Çexoslovakiyanın süqutunu təsdiqləmiş olur.

Dövlətlərin hüquq varisliyinin beynəlxalq-hüquqi nizamlanması zamanı istisna şərtləri ilə meydana çıxan sahələrdən biri də dövlətlərin insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələri təşkil edir. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin əsas əlaməti ondan ibarətdir ki, bu müqavilələr müddətsiz olmaqla yanaşı müəyyən bir ərazidəki əhaliyə, həmin əhalini formalaşdıran şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlməsidir. Şəxsi və siyasi hüquqlar üzrə beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin hüquqi varisliyinə də təsir etməkdədir. Qeyd edildiyi kimi beynəlxalq hüquqa (Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 1978-ci il Konvensiyasına (m.34.2)) görə yeni yaranan dövlət beynəlxalq münasibətlərə “təmiz vərəq” (tabula rasa) prinsipi ilə daxil olur. Lakin müəyyən kateqoriya müqavilələr var ki, onların müəyyən etdiyi öhdəliklər avtomatik olaraq yeni yaranmaqda olan dövlətlərə keçmiş olur [9, s.50]. Əgər ərazi rejimini müəyyən edən müqavilələr əraziyə bağlanmaqla ərazi ilə birlikdə varis-dövlətə keçirsə, insan hüquqları haqqında müqavilələr isə müvafiq ərazidə yaşayan əhaliyə bağlanmaqla varis-dövlətə keçmiş olur və bu zaman əhalinin kimin yurisdiksiyasına keçməsindən asılı olmayaraq onların özlərinin beynəlxalq hüquqla tanınan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hü

quqi müdafiəsindən məhrum edilə bilməzlər [7, s.39-40]. Bu qayda universal varislik və ya mahiyyətcə ondan fərqli, lakin oxşar elementləri olan kontinuitet nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilə bilər. Məsələ beynəlxalq hüquq doktrinasında və dövlətlərin təcrübəsində birmənalı qəbul edilməsə də insan hüquqlarına, onların müdafiəsinə marağın artması ilə özünə daha çox əsaslar tapmaqdadır. Dövlətlərin ziddiyyətli təcrübəsini də əsas götürərək bir çox müəlliflər insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin hüquqi varislik məsələsində üstün mövqeyə malik olduğunu qeyd edirlər. Keçmiş Yuqoslaviya, Sovetlər, Çexoslovakiya, Honkonq və d. ölkələrin timsalında beynəlxalq orqanların, məhkəmə qurumlarının bu sahədə pozitiv mövqeyi əsas götürülərək insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin kontinuitetinə istinad edilir [29, s.493; 33, s.84; 34, s.357; 30, s.190-191].

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktın monitorinq mexanizmi olan İnsan Hüquqları Komitəsi ifadə etdiyimiz mövqeyin meydana gəlməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1992-ci ildə İnsan Hüquqları Komitəsi keçmiş Yuqoslaviya ərazisində yeni yaranmış dövlətlərə - Xorvatiya, Bosniya-Herseqovina və (Serbiya və Monteneqrodan ibarət olan) Yuqoslaviya Federativ Respublikasına mülki və siyasi hüquqların gözlənilməsi səviyyəsilə bağlı hesabatlarını təqdim etmələri üçün müraciət etmişdi. İnsan Hüquqları Komitəsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt üzrə keçmiş Yuqoslaviyanın götürdüyü öhdəliyə istinad edərək bildirmişdir ki, varis dövlətlər tərəfindən insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələri tətbiq etməyəcəkləri, həmçinin keçmiş Yuqoslaviya ərazisindəki əhalinin insan hüquqları üzrə beynəlxalq sazişlərin üstünlüklərindən yararlanma bilməyəcəkləri kimi təəssürat üçün əsas yoxdur [22, s.3]. Sonradan müvafiq dövlətlər Komitənin müraciətinə müsbət münasibət bildirmiş və insan hüquqlarının kütləvi və sistemli pozuntusunun təhqiqinə də razılıq verirlər.

Komitə tərəfindən oxşar mövqe postsovet dövlətlərinə münasibətdə də ifadə edilmişdir. Komitə bildirmişdir ki, bu dövlətlər müstəqillik əldə etdikləri andan Pakt müddəaları ilə öhdəlik daşıyırlar [37, s.49]. Postsovet dövlətlərdən Azərbaycan Respublikası Pakta 21 iyul 1992-ci ildə qoşulmuş və 1994-cü ildə özünün ilk hesabatını Komitəyə təqdim edərkən bildirmişdir ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Pakta qoşulma anına kimi ərazisində baş vermiş bütün hadisələrə görə məsuliyyət daşımağa hazırdır [2; 4, s.49-50].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının 4-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının (söhbət Azərbaycan SSR-dən gedir – müəll.) Konstitusiyası və SSRİ-nin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və suverenliyinə zidd olmadıqca Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilə bilər [27]. Azərbaycan Respublikası (Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının 2-ci maddəsinə görə) [27] özünü AXC-nin varisi

kimi bəyan etdiyi üçün bu mövqeyi də AXC-nin İstiqlal Bəyannaməsindəki siyasəti ilə əlaqələndirmək olar. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi ki: "...4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins (kurs-müəll.) fərqi gözləmədən qələmrovində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquq-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə (kurs-müəll.) inkişafı üçün geniş meydan buraxır..." [1, s.3; 6, s.122,124,127]. Azərbaycan Respublikası bir tərəfdən insan hüquqları müqavilələrinin spesifik xüsusiyyətlərini qəbul etmiş, digər tərəfdən isə bu spesifikasiyin hələ də ümumi təcrübəyə (adətə) çevrilmədiyini göstərmişdir. Professor L.Hüseynov doğru olaraq qeyd edir ki, müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Pakta qoşulana kimi ölkə ərazisində baş vermiş hadisələrə görə öhdəlik götürməsi aktını Pakt üzrə öhdəliyin "varislənməsi"ndən çox susmaqla tanınması kimi qiymətləndirilə bilər [8, s.47].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində ifadə edilən "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir" (I), həmçinin həmin maddənin II hissəsində "Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə (daha doğrusu – "insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərə" – kurs müəll.) uyğun tətbiq edilməsi" fikri də Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərə münasibətdə ümumtanınmış siyasi kursunu, ən zəif halda universal varislik mövqeyini göstərir. Yəni burada söhbət "varislik"dən deyil kontinuitətdən getməlidir. Professor L.Hüseynovla razılaşaraq qeyd edilməlidir ki, işğal altında olmuş (Sovet Azərbaycanın) ərazinin beynəlxalq münasibətlərə görə hüquq və vəzifələri yeni yaranmış (Azərbaycan Respublikasının) ərazinin hüquq və vəzifələri ilə tam fərqli həcmdə olmuşdur. Buna görə də burada varislik qəbul edilə bilməz. Yəni söhbət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kontinuitetindən getməlidir.

Mülki və siyasi hüquqlar üzrə beynəlxalq müqavilələrin adət hüquq norması kimi tanınması da qəbul edilməkdə olan faktır. İnsan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərindən ən əhəmiyyətli kimi tanınması [28, s.166] və insan hüquqları və əsas azadlıqların təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olaraq qəbul edilməsi digər dövlətlərin də hüquq sistemləri üçün xarakterik haldır [4, s.48-49]. Yəni İnsan Hüquqları Komitəsinin müstəqillik əldə etmiş Şərqi Avropa və postsovet dövlətlərinə münasibətdə ifadə etdiyi mövqe qismən universal varislik konsepsiyasına uyğun gəlir. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericilik siyasəti beynəlxalq hüquqa, onun universal qaydasına da təsir etməkdədir. Prof. L.Hüseynov qeyd edir ki, hazırda insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrə də spesifik

kontinuitet (fasiləsizlik-müəll.) verən, onların xüsusi təbiətini nəzərə alan yeni beynəlxalq adət-hüquq normasının yaranmasının şahidinə çevrilir [8, s.39]. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin qarşılıqlı razılaşma əsasında deyil, birbaşa olaraq yeni yaranan "varis" dövlətə keçməsi dövlətçiliyin kontinuiteti ilə əlaqələndirmək daha doğru mövqedir.

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin kontinuiteti "tabula rasa"nın üstələməkdədir. Dövlətlərin parçalanması, birləşməsi, yenidən yaranması insan hüquqları haqqında müqavilələrin kontinuitetinə, onların universalıq və təbii hüquq başlanğıcı konsepsiyasına xələl gətirməməlidir. Yeni yaranan dövlətlər ən azından universal beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn BMT çərçivəsində Nizamnaməyə bağlılıqla insan hüquqlarına hörmət etmək kimi öhdəlik götürüblər [35, s.193]. BMT-nin əsas məqsədləri beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsiplərini rəhbər tutaraq millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməklə (m.1.1; 1.2) bərabər 1.3 maddəsinə görə Təşkilatın bütün üzvlərin üzərinə cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamı üçün insan hüquqlarını və əsas azadlıqlarını təşviq və inkişaf etdirmək (kurs – müəll.) öhdəliyi qoyur [11, s.458; 12, s.99]. Bu maddə artıq adət normasıdır. Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının preambulasında deyildiyi kimi, iştirakçı dövlətlər BMT Nizamnaməsində ifadə edilən beynəlxalq hüququn bərabər hüquqluluq və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə, bütün dövlətlərin suveren bərabərliyi və müstəqilliyi... [38] prinsipləri dövlətlərin necə yaradılmasından asılı olmayaraq fəaliyyətə gətirilib. Yəni sosial və ya insani "varislik" (human "succession") əhalinin kontinuiteti ilə beynəlxalq ümumi hüququn qaydasını təşkil etməkdədir. Bu qayda, həm də xarici təcavüzə məruz qoyulan dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin bərpası halı üçün keçərlidir.

İnsan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyinin universal aspekti ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsində də özünü göstərməkdədir. İnsan hüquqları üzrə normaların kontinuitetinin "tabula rasa"nın üstələməsi beynəlxalq məhkəmə qərarlarında da təsdiqlənmişdir. Hələ I Dünya müharibəsinə qədər xüsusi şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının (private rights) dövlətlərin hüquq varisliyindən asılı olmaması, əldə edilmiş hüquqların (acquired rights) qeyd-şərtsiz tanınması praktik məzmun kəsb etmişdir. Məsələn, Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinin 10.09.1923-cü il "Polşada Alman koloniyaları" üzrə məsləhət qərarında [21, s.36], yenə həmin Məhkəmənin 25.05.1926-cı il "Yuxarı Sileziyada bəzi Alman maraqları" işindəki qərarında [19, s.21-22] suverenliyin dəyişilməsinin xüsusi hüquqlara təsir etmədiyinə hökm etmişdir. Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinin 26.03.1925-ci il "Mavrommatis işində" Osmanlı dövlətinin Fələstində Mavrommatisə verdiyi konsessiyanın

Fələstində sonradan mandat sahibi olan Böyük Britaniyanı da bağlayacağını bildirir [18, s.28].

Dövlətlərin hüquq varisliyi ilə bağlı aktual məsələlərdən biri də vətəndaşlığın tənzimlənməsi qaydasıdır. Beynəlxalq hüquq Komissiyası 1993-cü ildən (Dövlətlərin hüquq varisliyi və onun fiziki şəxslərin vətəndaşlığının və hüquqi şəxslərin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsinə təsiri) üzrə çalışmağa başlamışdır. 1999-cu ildə BMT Baş Məclisinə təqdim etdiyi “Dövlətlərin hüquq varisliyi ilə bağlı fiziki şəxslərin vətəndaşlığı üzrə” maddələr Layihəsində dövlətlərin süqutu, birləşməsi, ərazisinin bir hissəsinin ayrılması hallarında vətəndaşlığın tənzimlənməsi üzrə normalar yer alıb. Maddələr Layihəsi də insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin kontinuiteti kimi formalaşdırılıb. Dövlətlərin varisliyi zamanı vətəndaşlığın tənzimlənməsində: hər kəsin vətəndaşlıq hüququ; vətəndaşsızlığın istisnası; vətəndaşlığın seçilməsində iradə azadlığına hörmət; ailənin vahidliyi və s. prinsiplərin gözlənilməsi öhdəliyi təsbit edilib [3]. Müvafiq qaydalar Avropa Şurasının komissiyası tərəfindən hazırlanmış Dövlətlərin hüquq varisliyinin fiziki şəxslərin vətəndaşlığına təsiri üzrə 14 sentyabr 1996-cı il Bəyannaməsində də yer alıb [32].

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin kontinuitet konsepsiyası Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit edilib. Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyasında da dövlətlərin varisliyinin vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi məsələlərində fundamental hüquqların gözlənilməsi tələbi əks olunub. Qeyd olunur ki, dövlətlər varislik zamanı vətəndaşlığın tənzimlənməsi üzrə qərar qəbul edərkən: şəxsin müvafiq dövlətlə effektiv əlaqəsinin mövcudluğunu; varislik zamanı şəxsin daimi yaşayış yerini; şəxsin iradəsini və s. nəzərə almalıdır. Konvensiyada beynəlxalq hüquqi baxımdan yenilik qeyri-vətəndaşlarla bağlıdır (m.18). Varis-dövlətə keçən ərazidə daimi yaşayan sələf-dövlətin vətəndaşları, yeni vətəndaşlığı qəbul etmədikləri halda da varis-dövlətin ərazisində qalmaqla varis-dövlətin vətəndaşları ilə bərabər sosial-iqtisadi hüquqlar əldə edirlər.

Universal varisliyi şərtləndirən kontinuitet konsepsiyasının tətbiq edildiyi sahələrdən biri də tranzit hüququ üzrə müqavilələrdir. “Dövlətlərin hüquq varisliyi tranzit hüququ üzrə müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə toxunmur” [15, s.284].

Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi üzrə 1978-ci il Konvensiyasına (m.15.b) görə yeni yaranan dövlət əvvəlki dövlətin beynəlxalq tranzit hüququ üzrə müqavilə öhdəliklərinə sadıq qalmalıdır. Bu adət norması 1978-ci il Konvensiyasından çox öncə məhkəmə praktikasında da qəbul edilmişdir. Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinin 10.09.1932-ci il “Sərbəst regionlar” işi üzrə qərarında deyilir ki, yol təmiri və gəmi su yolları üzrə əvvəlki dövlətin müqavilə öhdəlikləri yeni yaranan dövləti də öhdəlikləndirir [20, s.145-146].

Dövlətlərin beynəlxalq müqavilələri, mülkiyyəti, dövlət arxivləri və borcları, beynəlxalq təşkilatlara münasibətdə dövlətlərin varisliyinin həllində vahid beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə formalaşdırılmamışdır. Kodifikasiyaya görə varislik məsələləri maraqlı dövlətlər arasında konkret hallara uyğun razılaşmalarla həll edilə bilər. Dövlətlərin hüquq varisliyində ümumi qaydanın formalaşdırılması mümkün olmamışdır. Xüsusən də, insan hüquqları, ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyət hüquqları, vətəndaşlıq, sülh və təhlükəsizliyin təmini, beynəlxalq tranzit hüququ üzrə müqavilələrə münasibətdə kontinuitet konsepsiyası qəbul edilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsi (Tiflis: 28 may 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 894, siyahı № 10, iş № 192, vərəq – 3;
2. Azərbaycanda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinin vəziyyəti. 2004-cü il üzrə illik məruzənin qısa icmalı. – Bakı. – 2005. – 174s.
3. Dövlətlərin hüquq varisliyi ilə bağlı fiziki şəxslərin vətəndaşlığı üzrə” maddələr Layihəsi. Doc.UN A/CN.4/4/474
4. Rəhimli, S. İnsan hüquqları Komitəsi: nəzəri və praktiki problemlər. – Bakı: Universiteti nəşriyyatı. – 2019. – s.49-50.
5. Sadıqov, Ə. Ermənistan saydığı “özünü təyin etmə” beynəlxalq hüququn məsuliyyətidir / Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci il ildönümünə həsr edilmiş “Heydər və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlıq siyasətinin əsas inkişaf tendensiyaları” mövzusunda keçirilmiş Elmi-praktik Konfransın materialları. – Bakı: 2010. – s.137-140.
6. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, s. 122, 124, 127.
7. Гусейнов, Л. Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Бeynəlxalq hüquq*, – 1998, №1, – с.16-46.
8. Гусейнов, Л. Г. Международные обязательства государств в области прав человека. – Баку: *Нüquq әдәбиyyatı*. – 1998. – 188с.
9. Даниленко, Г. М., Чарни, Дж. И. Создание международного права и согласие государств // *Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны: Сборник статей.* / Отв. ред. Л. Демрот, Г. Даниленко. – Москва: *Международные отношения*. – 1996. – с.49-61.

10. Документы внешней политики СССР, т.1. – Москва. – 1959. – с.98.
11. Зимненко, Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть: Курс лекций. – Москва: Российская академия правосудия; Статут. – 2010. – 543с.
12. Зимненко, Б.Л. Согласование норм внутригосударственного и международного права в правовой системе России / МЖМП. – 2000. – №4. – с. 95-103.
13. Коннова, Е. В. Преждевременное признание нового государства. Некоторые теоретические аспекты // Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – № 4, elib.bsu.by
14. Корниенко, Н.Ю. Правопреемство государственных долгов и мировой опыт последнего десятилетия // РЕМП, – 2003. – с.207-212.
15. Хайльброннер Кай. Государство и индивид как субъекты международного права / Международное право. Völkerrecht/ Вольфганг Граф Витцтум и др. – Москва: Инфотропик Медиа. – 2011. – 992с.
16. Черниченко, С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. – Москва: Издательство «НИМП». – 1999. – 531 с.
17. Brownlie, I. Recognition in theory and practice // The British Yearbook of International law, Volume 53, Issue 1, 1982, p. 197-211
18. C.P.J.I., Serie A. 1925. N 5, s.28
19. C.P.J.I., Serie A. 1926. N 7, s.21-22
20. C.P.J.I., Serie A/B. 1932. N 46, s.145-146
21. C.P.J.I.,Serie B. 1923. N 6, s.36
22. CCPR/C/SR.1178/Add.1. p.3
23. Degan, V.D. State Succession. Espessially in Respect Of State Propety and Debts // The Finnish Yearbook of International Law. 1993. Vol. IV Helsinki. – 1993. – p.170.
24. Dumberry, P. An Uncharted Question of State Succession//Are New States Automatically Bound by the BITs Concluded by Predecessor States Before Independence? Journal of International Dispute Settlement, 2015, p. 6,74-96
25. Eide, A. Territorial integrity of States, minority protection and guarantees for autonomy arrangements: approaches and roles of the United Nations. // Local self-government, territorial integrity and protection of minorities. - Council of Europe Publishing. – 1996. – 339 p.
26. Franck, T.M. Postmodern Tribalism and the Right to Secession. Peoples and Minorities in International Law. // Martinus Nijhoff Publishers. Dordrecht /Boston/London. – 1993. pp.3-28
27. <https://www.e-qanun.az>
28. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals (H. J. Steiner and P. Alston eds.). Oxford. 2006, 779p.
29. Mullerson, R. The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia / International and Comparative Law Quarterly. – 1993. – vol.42. – p.493-510.
30. Mushkat, R. Hong Kong and Succession of Treaties / International and Comparative Law Quarterly. – 1997. – vol.46. – p.190-191.
31. Official Records of the UN Conference on Succession of States in Respect of State property, Archives and Debts, vol. II (United Nations publication, Sales No.E.94.V.6
32. Report der Venice Commission, European Commission for Democracy through Law, Consequences of State Succession for Nationality, 1998; Citizenship and State Succession, Proceedings. – 1998.
33. Shaw, M.N. State Succession Revisited / Finnish Yearbook of International law.1994,vol.5, p.84-89.
34. Simma, B. From Bilateralism to Community Interest in International Law / Recueil des Cours, 1994-VI. Vol.250, 557 p.;
35. Simma, B. International Law and General International Law. A Comparative Analysis // Collected Courses of the Academy of European Law. – 2013. vol. IV. Book 2. p.155-236
36. Tomushat, Ch. Secession and self-determination in: Kohen Marcelo G. (ed.), Secession, International law Perspectives, Cambridge. 2006, p.4-37
37. UN Doc /A/49/40, vol. II, XI, Y, p.49
38. UN Treaty Series.
39. Vienna Convention on succession of States in respect of treaties. UN Treaty Series. 2013-07-26. Retrieved 2013-07-26
40. Vienna Convention on the law of treaties. UN Treaty Series.Vol.1155.N.Y.1987

ABSTRACT

PRACTICE OF LEGAL SUCCESSION OF STATES (TABULA RASA, UTI POSSIDETIS JURIS, CONTINUITY)

Rahimli S.M.

Baku State University, Department of UNESCO for Human Rights and Information Law, Ph.D. in Law

There is no single international legal regulation in the settlement of international treaties, property, state archives and states' debts, and succession of states concerning international organizations. According to the codification, succession issues can be resolved by agreements between the states concerned under specific circumstances. Forming a general rule in the legal succession of states was impossible. In particular, the concept of continuity is adopted in relation to treaties on human rights, property rights of individuals, citizenship, peace, and security, and international transit law.

Keywords: *Constitution, legal succession, succession-state, the law of treaties, Vienna Convention, continuity theory, annexation, codification*

РЕЗЮМЕ

ПРАКТИКА ПРАВОВОЙ УСПЕХОСТИ ГОСУДАРСТВ (TABULA RASA, UTI POSSIDETIS JURIS, CONTINUITET)

Рагимли С.М.

Преподаватель кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву Бакинского Государственного Университета, доктор философии по праву

Единого международно-правового регулирования в вопросах урегулирования международных договоров, имущества, государственных архивов и долгов государств, правопреемства государств по отношению к международным организациям не существует. Согласно кодификации, вопросы правопреемства могут решаться договорами между заинтересованными государствами в соответствии с конкретными обстоятельствами. Не удалось сформировать общее правило в правопреемстве государств. В частности, концепция преемственности принимается в отношении договоров о правах человека, правах собственности физических лиц, гражданстве, мире и безопасности и международном транзитном праве.

Ключевые слова: *Конституция, правопреемство, правопреемник, договорное право, Венская конвенция, теория преемственности, аннексия, кордификация*